
بررسی فقهی وظیفه‌مندی والدین نسبت به بازی کودکان در فضای مجازی

فرشته شهرالله^۱

مریم وفادار^۲

چکیده

بازی از روش‌های تربیت فرزندان مخصوصاً در دوران کودکی است؛ اما در چند دهه اخیر بازی‌های فضای مجازی در حال جایگزین شدن بازی در فضای حقیقی شده است. حضور بیشتر کودکان در موقعیت‌های مختلف با انواع بازی‌های رایانه‌ای علاوه بر فوایدی که دارد آسیب‌های جدی نیز به دنبال دارد. نداشتن آگاهی و مسئولیت‌پذیری والدین زمینه آسیب‌پذیری بیشتر کودکان را فراهم می‌سازد. در این خصوص پژوهش‌هایی در ابعاد مختلف اعم از حقوقی، فقهی، تربیتی، فلسفی و... انجام شده است. همچنین به بازی‌های فضای مجازی نیز پرداخته شده است، اما تحقیق حاضر با بررسی ادله فقهی به دنبال اثبات وظیفه‌مندی والدین بر اساس احکام خمس (وجوب، حرام، مکروه، مستحب و مباح) از منظر فقه تربیتی است. در این مقاله به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای درصدد پاسخ به این سؤالات است: معنای بازی و معادل آن در فقه چیست؟ جایگاه بازی‌های فضای مجازی در رشد و تربیت کودکان چیست؟ وظایف والدین در قبال بازی کودکان چیست؟ نتایج تحقیق بر اساس ادله فقهی نشان می‌دهد که والدین مکلف هستند فرزندان خویش را در مسیر درست هدایت کرده، از خطرات و تأثیرات منفی بازی‌های فضای مجازی جلوگیری کنند؛ همچنین علاوه بر نظارت، آموزش، انتخاب بازی‌های مناسب، تعادل بین فضای مجازی و دنیای واقعی نیز از مهم‌ترین وظایف والدین است.

---

۱. دانش‌پژوه کارشناسی ارشد، رشته فقه و معارف اسلامی گرایش قرآن، جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه، مشهد مقدس،

Fereshte_shahralah@miu.ac.ir

۲. هیئت‌علمی گروه فقه و معارف اسلامی، جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه، مشهد مقدس، maryam_vafadar@miu.ac.ir

کیده‌آه: لهو و لعب، اولياء، طفل، روش تربیتی.

مقدمه

کودکان مردان و زنان آینده هستند که تربیت آنها از همان بدو تولد شروع و اوج درک و یادگیری آن در دوران کودکی است. از جمله مواردی که برای کودکان همچون آب حیات ارزشمند است بازی‌ها و اسباب‌بازی‌های کودکان است طوری که از طریق بازی با زندگی و تعاملات اجتماعی آشنا می‌شود و مهارت‌ها و دانش‌ها را کسب نموده و رشد می‌کنند. والدین که آغوش پرورش و رشد کودک است تربیت امور کودک را به عهده دارد. والدین همان کسانی هستند که با رفتار و منش‌شان، بخشی از وجودشان را به کودکان تقدیم می‌کند و کودکان بخشی از ادامه وجود همان پدران و مادران تربیت‌شده دیروز هستند. اسلام که دین تعلیم و تذکیه و تعالی انسان است در باب تربیت و پرورش سالم توجه خاصی دارد و در این خصوص به تربیت کودک از دوران کودکی که اولین گام‌های تربیت را برمی‌دارد تأکید فراوان داشته است. از جمله مواردی که مورد توجه اسلام به عنوان یک دین جهانی و جامع همه ابعاد است مسئله تربیت فرزند و خاصه توجه به نیازهای کودکان از اهمیت خاصی برخوردار است و یکی از این نیازهای مهم و اساسی بازی‌های کودکان است؛ از این رو بازی‌های کودکان در فضای مجازی در دنیای امروز از مسائل مهمی است که باید به آن پرداخته شود. هرچند در این خصوص پژوهش‌هایی صورت گرفته اما تحقیق حاضر به بررسی وظایف والدین نسبت به بازی کودکان با رویکرد فضای مجازی پرداخته است. در این تحقیق با بررسی ادله عام و ادله خاص فقهی به این نتیجه رسیده است که فضای مجازی با اینکه مثل یک تسهیل‌گر قوی آثار و فواید بی‌شماری دارد اما آسیب‌ها و پیامدهای ناگواری با توجه به محتوای بازی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم دارد و این نوع بازی‌ها به رشد کودک اختلال وارد می‌کند.

از منظر فقه تربیتی والدین نظر به همین آثار و پیامدهای بازی‌های فضای مجازی مکلف به احکام خمسة (وجوب، استحباب، حرام، کراهت، اباحه) در قبال کودکان هستند که البته در این تحقیق به برخی از این آثار و پیامدها اشاره شده است.

مفهوم‌شناسی

لهو و لعب/بازی

بازی نوعی فعالیت است که برای خوشی و تفریح انجام می‌شود و نتیجه نهایی و رسیدن به هدف خاصی در آن مد نظر نیست (کالیا، ۱۳۷۸: ۱۰۳). از این تعریف استفاده می‌شود که فعالیت‌هایی وجود دارد که در خود این نوع فعالیت نفع و هدف خاصی وجود ندارد گرچه به تبع آن هدف مفیدی تحقق پیدا خواهد کرد مثلاً گاهی طناب‌بازی و فوتبال و امثال آن برای تفریح و سرگرمی و گاهی

برای رفع خستگی و تجدید انرژی انجام می‌شود درست است که این بازی‌ها هدفی دارد، اما برخی بازی‌ها به‌خودی‌خود جز سرگرمی هدفی ندارد. معادل بازی در زبان عربی لعب می‌شود لعب از لعب (به کسر عین و ضم باء) و لعب (سکون عین و ضم باء) ضد جدّ به معنای بازی و سرگرمی است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱ / ۷۳۹). لعب برای کسی استفاده شده که کاری را انجام داده که در آن نفعی نیست (طریحی، ۱۳۸۷: ۲، ص ۱۶۶) و همچنان به بازی‌های مثل شطرنج و امثال آن لعب می‌گویند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲ / ۱۴۸). و کیلی چنین تعریف کرده است: «هر رفتاری که دارای مقصود عقلایی نیست» (وکیلی، ۱۴۰۱: ۹۶).

کلمه لهو همواره با لعب استعمال می‌شود، لهو عبارت از هر چیزی که انسان را به خود مشغول سازد. به معنای مشغول به باطل و انحراف از حق است (طریحی، ۱۳۸۷: ۱ / ۳۸۴). به‌طور کلی لهویات اموری هستند که به دلیلی مشغولیتی که ایجاد می‌کنند، انسان را از کارهای سودمند بازمی‌دارند و هرچند که واژه «سرگرمی» در زبان فارسی بین دین‌داران، قبح‌چندانی در حد واژه «لهو» ندارد، اما واژه «لهو» معنایی معادل با «سرگرمی» در زبان فارسی دارد (وکیلی، ۱۴۰۱: ۱۱۲).

بازی کودکان

با توجه به مفهوم شناسی که از واژه بازی شد یک نوع فعالیت و سرگرمی که برای تفریح و لذت بردن از آن استفاده می‌شود در هر سنی متناسب به شرایط و انواع بازی‌ها برای همه انسان‌ها اعم از کودکان و بزرگسالان امکان‌پذیر است اما در دوران کودکی بازی دنیای آنهاست و بدون بازی زندگی غیر قابل تحمل است و سلامتی کودک را به خطر می‌اندازد. کودک یک موجود زنده است و هر موجودی زنده‌ای باید فعال باشد. بازی برای او، نوعی فعالیت و کار است و بازی نکردن علامت بیماری و ناتوانی اوست (امینی، ۱۳۸۱: ۱۲۰).

بازی‌های کودک در سنین مختلف ویژگی‌های مخصوصی دارد. ابتدا بازی او با اشیاء است و سپس شامل انسان‌ها می‌شود. از سنین سه و چهارسالگی به تدریج به بازی‌های گروهی و اجتماعی روی می‌آورد. در این بازی‌ها کودک به قواعد و مقررات بازی‌های گروهی تن در می‌دهد و با دیگران همکاری می‌کند (کمالی، ۱۳۹۴: ۴۲).

بازی کودکان انواع مختلفی مانند بازی‌های سنتی، آموزشی، حرکتی، کامپیوتری، آنلاین و... دارد که با توجه به علاقه کودک و انتخاب والدین برای کودکان فراهم می‌گردد زیرا گاهی والدین در تهیه اسباب‌بازی هدفمند عمل می‌کند، مثلاً می‌خواهد فرزندشان در آینده مهندس شود لذا اسباب مرتبط با آن را می‌خرد و گاهی هم روحیه و علاقه کودک در نظر گرفته می‌شود، مثلاً روحیه لطیف و مادرانه دختر در همان کودکی او را به سمت اسباب‌بازی مثل عروسک می‌کشاند، درحالی‌که روحیه

پسران متفاوت است برای همین است به بازی‌های که زور و قوت لازم دارد میل بیشتری داشته و اسباب‌بازی مثل ماشین و امثال آن را می‌پسندد.

اهمیت و ضرورت بازی

دنیای کودکان با بازی گره خورده، به طوری که بخش مهمی از زندگی آنها را تشکیل می‌دهد. کودکان از بازی کردن به رشد و شکوفایی رسیده و وارد زندگی می‌شود. «بازی راهی برای انسانیت است؛ بازی کار بیهوده‌ای نیست، بلکه باعث شکوفا شدن استعدادهاى کودک می‌شود. مطالعات نشان می‌دهد که بازی در رشد و تعالی کودک اجتناب‌ناپذیر است» (کالیا، ۹۷/۱۳۷۸). بازی برای کودکان از این جهت که رفتارها و تعامل با خودش و اجتماع را یاد می‌گیرد نیز حائز اهمیت است. چنان که در این باره گفته شده است «بازی، در زندگی کودک از اهمیت فراوانی برخوردار است. کودک بسیاری از رفتارها را در بازی می‌آموزد. کودکان به بازی کردن بسیار علاقه‌مندند» (مراد حاصل، ۶۰/۱۳۹۱). از طریق بازی مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی به‌وسیله کودکان درک می‌شود، رفتارهای خوب از بد شناسایی می‌شود (کالیا، ۱۰۰/۱۳۷۸). بازی یک امر طبیعی است و همانند نفس کشیدن برای کودک ضرورت دارد (امینی، ۱۲۰/۱۳۸۱). بازی کودکان در سلامتی و رشد جسمی آنها نقش مهمی دارد کودکان «از طریق بازی، حس بینایی و شنوایی و لامسه کودک پرورش می‌یابد و چشم و دست او از هماهنگی بیشتر و بهتری برخوردار می‌شود. انگشتان و دست و پای او ورزیده‌تر می‌شود» (کالیا، ۹۸/۱۳۷۸). بازی برای کودک، ورزش طبیعی است. عضلات او را تقویت می‌کند. هوش و قوای عقلانی او را به کار می‌اندازد و نیرو می‌بخشد. عواطف و احساسات اجتماعی کودک را بیدار ساخته و او را به سوی زندگی اجتماعی و قبول مسئولیت‌ها سوق می‌دهد (کالیا، ۹۸/۱۳۷۸). از بیانات فوق به خوبی فهمیده می‌شود که بازی در ابعاد مختلف کودک برای رشد آنها مؤثر بوده و لذا از اهمیت و ضرورت بالایی برخوردار است.

فضای مجازی

برای فضای مجازی تعریف‌های زیادی شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود. فضای مجازی همان‌طور که از نامش پیداست یک فرافضا یا فضای ذهنی است که دارای چنین خصوصیاتى است: ۱. در عین اینکه همه جا هست، هیچ جا حضور واقعی ندارد؛ ۲. به خاطر در دسترس قرار دادن اطلاعات، به انسان قدرت نمادین گسترده و امنیت روانی بالایی می‌بخشد. اما در مقابل آن فرد را وابسته‌تر، قدرت واقعی را کمتر و اضطراب را بیشتر می‌نماید. ۳. فضای سیال و بی‌حد که به سادگی و دائم در دسترس همه هست. ۴. علاوه بر تسهیل شرایط ایجاد تعامل اجتماعی، توافق اجتماعی عمیق و یکپارچگی اجتماعی گسترده ایجاد می‌کند. ولی از سویی دیگر، به علت کارکردهای خصوصی و

فردی، سبب افزایش انزوای اجتماعی می‌شود (نیکخواه قمصری، ۱۳۹۳: ۱۱۰، به نقل از: دریایی خرسند، ۱۴۰۲: ۲۳۷). به طور کلی امروزه آنچه را که با شیوه زندگی و تفکر مرتبط با تکنولوژی نوین اطلاعاتی در رابطه باشد، با صفت «سایبر» نام می‌برند و به فضای رایانه‌ای که سازنده یک فضای جغرافیای مجازی است، فضای «سایبرنتیک» (Cybernetic) یا فضای مجازی می‌گویند (محسنی، ۱۳۸۰: ۲۰۰ به نقل از: گنجور، ۱۴۰۰: ۴۳).

تعریف فقه و تربیت

فقه تربیتی، شاخه‌ای از دانش فقه است که موضوع آن عبارت از رفتارهای اختیاری مکلفان (مربیان و متریبان) در فضای تعلیم و تربیت از لحاظ احکام پنج‌گانه (واجب، مستحب، حرام، مکروه و مباح) و محمول آن از احکام شرعی اعتبارات و مجعولاتی است که شارع برای مکلفان در نظر می‌گیرد و به دو گونه احکام تکلیفی و وضعی تقسیم می‌شود....

با این توضیحات، فقه تربیتی چنین تعریف می‌شود فقه تربیتی دانشی است که رفتارهای اختیاری صادرشده از مربیان و متریبان در مقام تربیت را از لحاظ ائتلاف آنها به یکی از احکام پنج‌گانه بررسی می‌کند و برای هر رفتاری، حکمی را از ادله آن استنباط می‌کند (اعرافی، ۱۳۹۳/۳۷۹ - ۳۸۰).
وظیفه والدین در تربیت فرزندان نسبت به بازی در فضای مجازی از منظر فقه و قواعد فقهی.

ادله عام

در این بخش به وظیفه عام والدین از منظر ادله قرآنی و قواعد فقهی پرداخته می‌شود. آیه وقایه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (تحریم: ۶)؛ ای مؤمنان! خود و خانواده خود را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌ها است، حفظ کنید. بر آن فرشتگانی خشن و سختگیر گمارده شده‌اند که از آنچه خدا به آنان دستور داده، سرپیچی نمی‌کنند، و آنچه را به آن مأمورند، همواره انجام می‌دهند».

در نگاه علامه مجلسی، وقایه عبارت است از دعوت اهل به اطاعت خداوند، آموزش فرائض دینی به اهل، نهی آنها از اعمال ناپسند و برانگیختن آنها به اعمال خیر، بنابراین، آموزش، ایجاد انگیزه و فراخواندن به انجام عبادت‌ها، دایره گستره‌ای را دربرمی‌گیرد. اطلاق گستره این دلیل، تعلیم و تربیت فرزندان را دربرمی‌گیرد (اعرافی، ۱۳۹۸: ۱۰۲). قدر متیقن از واژه اهل در آیه، «خانواده کوچک» است که شکل‌یافته از پدر و مادر و فرزندان است. در نتیجه، کمترین دلالت آیه بر مسئولیت پدر و مادر نسبت به فرزندان است؛ اما واژه اهل به اطلاق خویش می‌تواند شامل اقوام نزدیکی باشد که با اعضای خانواده زندگی می‌کنند و تکلیف فهم شده از این آیه درباره آنها نیز جاری است.

در دلالت صیغه امر در «قُوا أَنْفُسَكُمْ» بر وجوب یا استحباب، اقوال فراوانی وجود دارد:

الف) وجوب

آخوند صاحب کفایه و مرحوم مظفر و اکثر فقها قائل به ظهور صیغه امر دلالت بر وجوب دارد. طبق این قول هر جا صیغه امر بود اگر قرینه‌ای برخلاف وجود نداشت بلافاصله حمل بر وجوب شود. ظهور یعنی احتمال قوی داده می‌شود که مولا واجب کرده است (مظفر، ۱۳۸۳: ۸۰).

ب) ظهور در طلب

طبق نظر آقا ضیا (محقق عراقی) صیغه امر ظهور در وجوب ندارد و فقط ظهور در طلب دارد. «انصر» یعنی من از تو درخواست نصر دارم. درخواست وجوبی یا استحبابی قرینه می‌خواهد (مظفر، ۱۳۸۳: ۸۰).

ج) شکرک‌نشی میان وجوب و استحباب

قول برخی فقها مانند سید مرتضی این است که صیغه امر مشترک لفظی است مابین وجوب و استحباب، و برای هر کدام جداگانه وضع شده است (مظفر، ۱۳۸۳: ۸۰).

د) جمع میان وجوب و استحباب

جمع میان وجوب و ندب بدین معناست که در بخشی از موارد (مثل امر واجب و حرام) وقایه واجب است، در برخی دیگر مثل امور مستحب و مکروه به عبارتی دیگر صیغه امر در قدر متیقن از تکالیف، دلالت بر وجوب و در ماورای آن دلالت به استحباب دارد (اعرافی، ۱۳۹۸: ۱۰۷). از میان احتمال‌های چهارگانه در آیه، احتمال چهارم، گزینه قابل قبول است؛ یعنی در آیه وقایه «جمع میان وجوب و ندب» شده است. در نتیجه در مراتبی از وقایه، وجوب تعیین دارد که با ظاهر صیغه امر بر پایه مقدمات حکمت در اصل خویش باقی است به دیگر سخن، این تکلیف اعم از وجوب و استحباب است؛ در برخی حدود، از جمله واجبات و محرّمات ضروری دین پدر و مادر یا عنوان‌های ولایی ثانویه، موظف به آن شده‌اند؛ البته در حد متعارف و توان. این وظیفه در گستره فراتر، مستحب است. این احتمال با مناسبت حکم و موضوع آیه و روایات سازگارتر است.

وظیفه وجوبی حداقلی نسبت به امر و نهی و تعلیم و تربیت در حوزه واجبات و محرّمات نسبت به فرزندان؛

وظیفه رجحانی استحبابی نسبت به استفاده از شیوه‌های متنوع و پیشرفته‌تر و حداکثر تلاش برای تربیت فرزندان.

در این صورت، صیغه امر در یک سطح در وجوب ظهور دارد و در سطح دیگر در استحباب؛ یعنی

صیغه امر در یک زمان بر دو قلمرو خاص وجوب و عام استحباب دلالت دارد. انجام اقدام‌های در گستره متعارف واجب است و در مازاد بر آن استحباب دارد (اعرافی، ۱۳۹۸: ۱۱۲). پس آیه وقایه درباره صیانت از خویش دربردارنده حکم الزامی ارشادی و درباره تعلیم و تربیت دینی فرزندان و اعضای خانواده در واجبات و محرمات، حکم الزامی مولوی است. مصداق بارز این حکم اهل و والدین هستند (اعرافی، ۱۳۹۸: ۱۱۴) و نکته قابل توجه اینکه تکلیف وقایه انحصاری به دوران بلوغ ندارد و دوران پیش از بلوغ را شامل است؛ البته به میزانی که مقتضی رویکرد پیشگیرانه در آموزش و تربیت فرزندان است (اعرافی، ۱۳۹۸: ۱۱۴).
قاعده هدایت

قاعده هدایت ناظر به تصرفاتی است که مربی در قلمرو غیرشناختی، یعنی حوزه عواطف، اراده و انگیزه متربی انجام می‌دهد (اعرافی، ۱۳۹۹: ۲۵۱). قاعده هدایت، گستره وسیعی دارد. با بیان، اقدام عملی، بروز یک نوع رفتار یا برنامه‌ریزی منسجم، زمینه تغییر و هدایت دیگری فراهم می‌شود. شکی نیست مصداق قطعی هدایت این است که دیگران را به وسیله بیان، به انجام تکالیف و ترک محرمات پایبند کند. همچنین شکی نیست اموری که در حکم قول هستند، همگی از ابزارهای هدایت، انتقال و نهادینه کردن مفاهیم تربیتی شمرده شده است؛ مانند نوشتن، اشاره کردن، نقاشی و فیلم، این امور در دایره دلیل وجوب یا استحباب هدایت قرار می‌گیرند (اعرافی، ۱۳۹۸: ۳۱۷). در مواردی که دعوت و هدایت واجب است، فراهم آوردن مقدمات آن هم واجب است و به وجوب عقلی «لازم الاتباع» است؛ گرچه احتمال وجوب شرعی در مقدمه وجود دارد (اعرافی، ۱۳۹۸: ۳۱۷). از جمله گزاره‌های فقهی این قاعده، هدایت در محدوده واجبات و محرمات، واجب است؛ در محدوده مستحبات و مکروهات، رجحان دارد (اعرافی، ۱۳۹۸: ۳۱۷). از این قاعده استفاده می‌شود که والدین که مسئول تربیت و هدایت کودکان است در قبال محرمات و واجبات مکلف است که کودک را از بازی‌هایی که پیامدهای مخرب دارد و حرام است بازدارد و بازی‌هایی که آثار مثبت داشته و در محدوده واجبات است برای تربیت آنان این نوع بازی‌ها را در فضای مجازی فراهم کند و در غیر آن با توجه به رجحانی که در بازی است از باب استحباب یا کراهت برخوردار کند.

ادله خاص

در منابع حدیثی، روایاتی وجود دارد که کلمه تصابی یعنی هم‌بازی شدن با کودک به کار رفته است که مقصود از تصابی، خود را به کودک زدن و انجام دادن اعمال کودکانه است. لازم است این روایات بررسی شود که آیا این نوع رفتار با کودک، همان بازی با کودک است و فلسفه ترغیب به این

عمل چیست؟ در این مورد دو روایت وجود دارد که با وجود تعبیرات متفاوت، مضمون آن‌ها نظیر یکدیگر است؛ از این رو سند هر کدام جداگانه بررسی می‌شود، اما دلالت هر دو یک جا بحث می‌شود.

میر اصبح بن نباته

ابْنُ فَضَّالٍ، عَنْ أَبِي جَمِيلَةَ، عَنْ سَعْدِ بْنِ طَرِيفٍ، عَنِ الْأَصْبَغِ بْنِ نُبَاتَةَ، قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ «مَنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ صَبَا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۴۹/۱۱).

بررسی‌مندی

دو راوی از روات این حدیث، محل بحث و مناقشه‌اند. ابی جمیل و سعد بن طریف. ابی جمیله توثیق خاص ندارد؛ اما از مشایخ صفوان و بزنی است و صفوان از ایشان به سند معتبر نقل کرده است. پس بنا بر توثیق عام مشایخ صفوان و بزنی او نیز توثیق می‌شود.

سعد بن طریف نسکافی معروف به سعد اسکافی هم از راویان اصبح بن نباته است. مرحوم شیخ طوسی، وی را صحیح الحدیث می‌داند؛ اما مرحوم نجاشی درباره اش آورده است يعرف و ینکر (خویی، ۱۳۶۸: ۶۸)؛ و در اینکه مقصود وی از این عبارت چه بوده احتمالاتی رفته که کلام ایشان اجمال دارد و کلام مجمل که فی الجمله ضعیفی را برای سعد بیان می‌کند، قدرت مقابله و معارضه با صحیح صریح شیخ را ندارد؛ ضمن اینکه سعد از راویان این کتاب هستند. نتیجه آن که سعد بن طریف توثیق می‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۸۶/۲۱).

روایت محمد بن علی

«مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَصَابَ لَهُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۸۶/۲۱).

بررسی‌مندی

این روایت از اسناد جازم مرحوم صدوق است. برخی از فقها مانند آیت‌الله بروجردی و آیت‌الله فاضل لنکرانی، این اسناد جازم را صحیح و معتبر می‌دانند؛ اما عده‌ای دیگر از فقها این اسناد را در ردیف اسناد مرسل قرار می‌دهند و معتبر نمی‌دانند؛ مگر قرائن دیگری بر اعتبار آن اقامه شود. نظریه دوم قابل قبول است؛ اما با وجود این، روایت مذکور می‌تواند مؤید برای روایت صحیح السند اول باشد و از این رو اهمیت دارد (اعراف ۱۳۹۵: ۲۰۹ - ۲۱۰).

«صبی» در لغت به کودکی می‌گویند که به بلوغ نرسیده است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۲۷۴). صابی از واژه صبی مشتق شده و به معنای خود را به بچگی زدن و عمل بچه‌گانه انجام دادن است (زبیدی، بی‌تا: ۱۹ / ۵۹۲) کودکان خردسال را به این نام می‌خوانند؛ چنان که در قرآن برای حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَامُ

که در گهواره سخن گفتند، عنوان صبی استعمال شده است. روایت اول می‌فرماید: کسی که فرزند خردسال دارد، باید کودک شود و حدیث دوم می‌فرماید: کسی که فرزند خردسال دارد باید با او رفتار کودکانه داشته باشد. بحث صبا و تصابی با توجه به حدود و تنوع آن از طرفی یک قاعده عام و اصل در تربیت کودکان است که روش‌های مختلفی را تحت پوشش خود قرار می‌دهد. رفتار کودکانه با بچه‌ها داشتن، بازی کردن با کودکان، استفاده از شعر و داستان‌ها و ادبیات کودکانه، مطرح کردن مسائل اعتقادی و حتی سیاسی و اقتصادی با زبان کودک و در حد فهم او همه می‌توانند به عنوان روش‌ها و یا قالب‌های رفتاری تحت قاعده عمومی تصابی مطرح می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۵: ۲۱۰).

از این روایات استحباب مؤکد تصابی و رفتار متناسب با کودک برداشت می‌شود؛ زیرا همان‌گونه که در عناوین گذشته مطرح شد، گرچه ظهور جمله خبریه صبا در وجوب انشایی است؛ اما مفهوم تصابی مشکک است و به یقین نمی‌توان برخی از درجات آن را واجب دانست. در این هنگام که بین اطلاق وجوب و اطلاق ماده تصابی تعارض به وجود آمد، دست از وجوب برداشته و امر موجود در جمله بر مطلق رجحان حمل می‌شود. در صورتی که قرینه‌ای در میان باشد از آن وجوب و استحباب فهمیده می‌شود؛ وگرنه به قدر متیقن که استحباب است، اخذ می‌شود. در این مسئله نیز با توجه به مناسبت حکم و موضوع نمی‌توان قرینه‌ای بر وجوب تصابی اقامه کرد؛ به همین علت به استحباب مؤکد تصابی حکم می‌شود. البته گاهی تصابی موضوع عناوین ثانویه قرار می‌گیرد که در این صورت، حکم آن نیز تغییر می‌کند؛ مانند آن که اگر والدین رفتار متناسب با سن کودک نداشته باشند و این رفتار موجب ضعف شدید روحی و کمبود عاطفی کودک شود؛ به گونه‌ای که از انجام تکالیف واجب خود باز بماند یا در مسیر عصیان خدا و افتادن در گناه قرار بگیرد، تصابی با کودک از باب عنوان وقایه واجب می‌گردد و ترک آن حرام می‌شود.

تناسب رفتار با کودکان در شرایط مختلف، متفاوت است. امر به تصابی که در این روایات اشاره شده است، که همراه دلیل است؛ بنابراین ارتکاز مشخص است که شرایط سنی و جنسی در نحوه برخورد با کودکان مؤثر است؛ عالم ذهنی کودک چهار ساله را تشکیل می‌دهد، متفاوت با عالم کودکانه فرزند ده ساله است و با هر کدام باید متناسب با سن او رفتار کرد. این ارتکاز عرفی از خارج مدلول روایت بر آن تحمیل نشده است؛ بنابراین هرگونه تصابی نمی‌تواند مقصود روایت را فراهم کند؛ بلکه رفتار کودکانه که متناسب و تأثیرگذار است، مقصود این روایت است (اعرافی، ۱۳۹۵: ۲۱۴ - ۲۱۵).

آثار و پیامدهای بازی در منابع فقهی

بازی‌های رایانه‌ای نه فقط برای سرگرمی و تفریح هستند بلکه برای حفظ سلامت و بهداشت روان، بر رشد و شخصیت کودک مؤثر است و در جهت آموزش و انتقال ارزش‌ها در بین نسل جوان و

نوجوان صورت بگیرد و هم می‌توانند عامل تهاجم فرهنگی و دوری و بیگانگی از فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی شوند بنابراین شناخت آثار و پیامدهای بازی‌های فضای مجازی از اهمیت قابل توجهی برخوردار است که به برخی از آنها اشاره می‌گردد.

آثار و فواید بازی تقویت جسم

امیرالمؤمنین علی علیه السلام از رسول الله صلی الله علیه و آله:
 «عَلِيٌّ بَنُ أُسْبَاطٍ عَنْ عَمِّهِ يَعْقُوبَ بْنِ سَالِمٍ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ السَّبَاحَةَ وَ الرَّمَايَةَ؛ يعقوب بن سالم در روایت مرفوعه‌ای گوید: امیر مؤمنان علی علیه السلام فرمود: پیامبر خدا: فرمودند: به فرزندان‌تان شنا و تیراندازی بیاموزید» (کلینی، ۱۴۰۷: ۷، ص ۱۲۱). اسب‌سواری، تیراندازی و شنا برای سلامت جسمی و روحی افراد بسیار مؤثر است و هم از ورزش‌های مفید برای تقویت عضلات است. بازی برای کودک، ورزش طبیعی است، عضلات او را تقویت می‌کند. هوش و قوای عقلانی او را به کار می‌اندازد و نیرو می‌بخشد. عواطف و احساسات اجتماعی کودک را بیدار ساخته و او را به سوی زندگی اجتماعی و قبول مسئولیت‌ها سوق می‌دهد» (امینی، ۱۳۸۱: ۱۲۰).

کشتی گرفتن نیز از بازی‌ها و ورزش‌های مؤثر در رشد جسمی کودکان است؛ چنان‌که در روایتی وارد شده است: «دَخَلَ النَّبِيُّ ذَاتَ لَيْلَةٍ بَيْتَ فَاطِمَةَ وَ مَعَهُ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فَقَالَ لَهُمَا النَّبِيُّ صلی الله علیه و آله: قُومَا فَاصْطَرِعَا، فَقَامَا لِيَصْطَرِعَا...؛ پیامبر شبی به خانه فاطمه رفت و حسن و حسین با او بودند. پیامبر به آن دو فرمود: «برخیزید و کشتی بگیرید». آن دو بزرگوار برخاستند و کشتی گرفتند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۸۹/۱۰۳). از این سخنان نتیجه گرفته می‌شود که بازی و ورزش‌ها در تربیت جسمانی کودک تأثیر دارد.

کسب مهارت‌ها

با توجه به نوع بازی کودکان مهارت‌ها و چیزهای جدیدی از اطراف و محیط خود را یاد می‌گیرد به عنوان نمونه: بازی اکتشافی، این است که کودکان با کنجکاوی سعی می‌کنند دنیای اطراف خود را کشف کنند و بشناسند. اکتشاف، کودک را قادر می‌سازد یافته‌های جدیدی به دست آورد و مهارت‌هایش رشد پیدا کند و برای یادگیری مهارت‌های جدید تشویق شود. وقت گذاشتن برای اطفال و بازی با آنها به‌ویژه توسط پدر و مادر، امر مؤثر در تربیت آنها است. از پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام نیز موارد این چنینی نقل شده است. برای نمونه، از حضرت زهرا علیها السلام نیز چنین رفتاری نقل شده است: «وَكَانَتْ فَاطِمَةُ عَلَيْهَا السَّلَامُ تُرَقِّصُ ابْنَهَا حَسَنًا عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ تَقُولُ شِبْهُ أَبَاكَ يَا حَسَنَ، وَ أَخْلَعُ عَنِ الْحَقِّ الرَّسْنَ، وَ أَعْبُدُ إِلَهًا دَا مَنَ، وَ لَا تُوَالِدَا

الْإِحْنِ، وَ قَالَتْ لِلْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، نَتَّ شَيْبَهُ بَابِي، لَسْتُ شَيْبَهُا بَعْلِي» (مجلسی، بحارالانوار: ۲۸۶/۴۳). حضرت فاطمه علیها السلام در بازی با امام حسین علیه السلام این اشعار را می‌خواند: حسن جان، شبیه پدرت باش، ریسمان را از گردن حق بردار و خدای صاحب نعمت را بندگی کن و با کینه‌توز دوستی مکن. و همچنان کودکانی که به طور دسته‌جمعی بازی می‌کنند ناخودآگاه تمرین مدیریت می‌نمایند. نقل شده است که امام صادق علیه السلام وقتی به دوسالگی رسید شمشیری کوچک و چوبی به دست می‌گرفت و با کودکان دیگر رقص شمشیر که از بازی‌های کودکان و بزرگسالان عرب است می‌کرد مادرش ام فروه در موقع بازی او را تشویق می‌کرد و این اشعار را برایش می‌سرود: «بشروا حبا حبا، قد طالَ نَمًا، وَجَهَهُ بَدْرُ السَّمَاءِ؛ بشارت باد شما را که قامت او بلند می‌شود رشد می‌کند و چهره‌اش چون ماه شب چهارده است» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۵۸: ۶۷). کودکی که از تشویق‌های مادر برخوردار است در بازی‌ها نقش مدیریت به خود می‌گیرد و استعداد مدیریتش متجلی می‌شود. در ضمن در بازی‌های دسته‌جمعی می‌توان حس مسئولیت پذیری را نیز در کودکان تقویت نمود.

بازی وسیله آموزش است و بچه‌ها در بازی کردن دنبال یادگیری هستند، فرایند تجربی را که بزرگسالان در مورد مسائل مختلف انجام می‌دهند، کودکان نیز با وسایل و اسباب‌بازی‌های خود، یک کار را چند بار تکرار می‌کند تا از آن طریق مسئله‌ای را بیاموزد (وکیلی، ۱۴۰۱: ۱۰۱). به وسیله فعالیت‌های تفریحی، کودک چیزهای بسیار درباره محیط و طرز مطابقت با محیط می‌آموزد. کودک خردسال مکتسبات و مشاهدات روزانه خود را به صورت بازی می‌نماید و بدین‌سان آنها را می‌آزماید و تجربه می‌کند (علیزاده، ۱۴۰۱: ۴۲).

مدان

گاهی بازی‌ها سبب درمان برخی امراض روحی و روانی می‌شود؛ چنانکه در روانشناسی تأیید شده که برخی از بازی‌ها در کاهش اضطرابات و مشکلات روحی مؤثر است (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۸۹). کودکانی که دارای بیماری‌های روحی و جسمی است با بازی توسط متخصصین درمان می‌شود. بازی برای کودک، وسیله‌ای طبیعی برای بیان خود است و موجب می‌شود که کودک، خود و ویژگی‌های درونش را بشناسد. در بازی‌درمانی به کودک فرصت داده می‌شود تا احساسات آزاردهنده و مشکلات درون خود را از طریق "بازی" بروز داده و آنها را به نمایش بگذارد، همان‌طور که بزرگسالان با سخن گفتن مشکلات خود را بیان می‌کنند (اکسلین، ۱۳۶۹: ۲۰). از طریق بازی، کودکان می‌توانند راه‌حل‌های جدید کنار آمدن با مشکلات و جایگزین کردن رفتارهای نامناسب را بیاموزند که مزایای چون احترام به خود، هم‌دلی و احترام به دیگران، کاهش اضطراب، یادگیری تجربه و بیان کامل احساسات، مهارت‌های اجتماعی قوی‌تر و... را به همراه کودک دارد.

پیامدها و آسیب‌های بازی

ظاهر فرمیده

«از نظر روان‌شناختی هر اسباب‌بازی می‌تواند کارکردهای آشکار و پنهان داشته باشد. کارکردهای آشکار اسباب‌بازی همان تفریح، سردرگمی و آشنایی کودک با مفهوم حجم، اندازه، شناخت رنگ‌های مختلف و ایجاد مهارت و خلاقیت در آنان است؛ ولی کارکردهای پنهان اسباب‌بازی می‌تواند از طریق شکل، رنگ، اندازه، طرح، زمینه و نوع کار با وسایل به صورت غیرمستقیم به کودک القا می‌شود؛ برای نمونه، عروسک نیمه‌عریان، آرایش‌شده و دارای قابلیت آوازخوانی، به طور ناهشیار، گرایش جنسی کودک را بیدار و تقویت می‌کند و می‌تواند زمینه‌ساز بی‌حجابی، سکس، گرایش به موسیقی و انحراف‌های اخلاقی کودک در آینده باشد». (همان) هرگاه جنبه آموزشی و تربیتی اسباب‌بازی‌ها بر جنبه بدآموزی آنها افزونی داشته باشد، از نظر شرعی رجحان دارد؛ ولی اگر بر عکس شود، بسته به شدت بدآموزی، مکروه یا حرام خواهد بود. (همان: ۲۴۹)

انس با فرهنگ کفار

یکی از مفسداتی که در برخی بازی‌های امروزی وجود دارد و سبب تزاخم با اباحه بازی دارد انس با فرهنگ کفار است در نگاه اسلامی روایاتی همچون روایت امیرالمؤمنین علیه السلام که می‌فرمایند: «مَنْ تَشَبَهَ بِقَوْمٍ عَدُوِّهِمْ؛ هر کس شبیه به قومی شود، از آن‌ها حساب می‌آید» (مغربی، ۱۳۸۹: ۱۲/۵۱۲)، تشبه به اهل باطل خصوصاً کفار، مورد مذمت است و بر همین اساس از مجالست با فساق و فجار منع شده است. چنانکه از امام جعفر صادق علیه السلام در حدیثی آمده است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: أَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيَّ نَبِيٌّ مِنْ أَنْبِيَائِهِ قُلٌّ لِلْمُؤْمِنِينَ لَا تَلْبَسُوا لِبَاسَ أَعْدَائِي وَلَا تَطْعَمُوا طَعَامَ أَعْدَائِي وَلَا تَسْلُكُوا مَسَالِكَ أَعْدَائِي فَتَكُونُوا أَعْدَائِي كَمَا هُمْ أَعْدَائِي؛ خداوند عز و جل به پیامبری از پیامبران وحی فرمود که به مؤمنین بگو: لباس دشمنان من را مپوشید و طعام دشمنانم را تناول نکنید و راه دشمنان مرا طی نکنید پس شما نیز دشمن من خواهید شد همان طوری که آنها دشمن من هستند» (ابن بابویه، بی‌تا: ۳۴۸/۲). با این حال دیده می‌شود که برخی از بازی‌ها خصوصاً بازی‌های رایانه‌ای، ترویج‌کننده فرهنگ غربی هستند. به این صورت که برای مثال شخصیت‌های اصلی بازی، خیابان‌هایی که در آن تردد می‌کنند، خانه‌هایی که در آن سکونت دارند و نوع ماشین‌ها، مغازه‌ها و... به سبک غربی بوده و گاه آن سبک زندگی را در چشم بازی‌گر جلوه می‌بخشند. همچنین در برخی بازی‌ها، شخصیت بازی‌کن، خودش نقش یک انسان کافر را به عنوان یک شهروند مثلاً آلمانی یا انگلیسی بازی می‌کند و کودکی که این بازی را انجام می‌دهد، از زاویه دید او نگاه کرده و بر اساس آداب و رسوم آنها زندگی می‌کند و در برخی موارد در مقابل یک مسلمان قرار می‌گیرد و

مجبور است او را از بین ببرد. این گونه بازی‌ها به تدریج فرهنگ‌های باطل را در قلب کودکان نهادینه کرده و موجب می‌شوند که آن‌ها از فضای جامعه اسلامی که در آن هستند بیزار شده سعی کنند که از آن بیرون بیایند (وکیلی، ۱۴۰۱: ۱۴۰ - ۱۴۱) و حکم این گونه بازی‌ها دیگر اباحه نیست زیرا عنوان ثانوی پیدا کرده و مفاصد به بار می‌آورد. یکی دیگر از مفاصدی که در برخی بازی‌های امروزی وجود دارد و حکم آن سبب تراحم با اباحه بازی می‌شود انس با فرهنگ کفار است (همان: ۱۳۹).

اضرار جسم کودک

در قرآن کریم خداوند می‌فرماید: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بَوْلِدًا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلِدًا» (بقره: ۲۳۳) به این معنا که مادر فرزند خود را - در اثر خشمی که نسبت به پدر دارد - از شیر رها نکند. همچنین پدر - برای ضرر رساندن به مادر - نوزاد را از مادر نگیرد، زیرا نتیجه این عمل ضرر به نوزاد است. در مجموع، معنای آیه این است که پدر و مادر ضرر و آزاری به فرزند خود نرسانند. از این آیه شریفه می‌توان دلالت روشنی را نسبت به حرمت کودک‌آزاری دریافت کرد. پس ضرر رساندن والدین به فرزندان حرام است. و همان طوری که بازی در فضای حقیقی ضررهای جسمی به کودک وارد می‌کند قطعاً فضای مجازی و بازی‌های الکترونیکی هم آسیب‌های به جسم کودک می‌رساند زیرا در بازی‌های فضای مجازی با نوع بازی‌های جذابی که برای کودکان و نوجوانان ارائه می‌شود بیشتر آن‌ها را درگیر کرده و ساعت‌ها پای آن بازی‌ها می‌ماند. طوری که گاهی کودکان از غذا و پارک و خیلی از کارهایش می‌گذرد تا به بازی‌های خویش ادامه بدهد و این گونه است که ضررهای متوجه جسم کودک می‌شود. «برخی از بازی‌ها موجب ضررهای جسمانی به کودک می‌باشند. برای مثال بازی‌های رایانه‌ای و نرم‌افزاری به این دلیل که موجب نشست‌های بلندمدت در یک مکان و یا پشت کامپیوتر می‌شوند، سبب بروز برخی از ضررها همچون کمردرد، چشم‌درد، آرتروز گردن و... می‌شوند» (وکیلی، ۱۴۰۱: ۱۳۶).

«هرگاه لهو و لعب، یک سرگرمی و بازی مضر به جسم و جان باشد، در حدی که اضرار به نفس به حساب آید، حرام خواهد بود» (همان: ۲۴۸).

بازی کردن در عنوان اولی مباح و اضرار به جسم که بر بعضی از بازی‌ها مترتب می‌شود، به حسب نوع ضرری که به جسم وارد می‌گردد، می‌تواند حرام و یا مکروه باشد؛ و در نتیجه بازی‌هایی که سبب ضرر جسمانی می‌شوند و سلامتی کودک را به خطر می‌اندازند، حرام یا مکروه خواهند بود» (وکیلی، ۱۴۰۱: ۱۳۶).

تا اینجا به برخی از پیامدهای بازی در فضای مجازی بررسی شد. از آن جایی که بازی به حکم اولی اباحه دارد ولی با توجه به نوع بازی، اسباب‌بازی، محتوای بازی و زمانی را که کودکان صرف بازی می‌کنند حکم ثانوی بر آن بار می‌شود و از آن جایی که به برخی از پیامدهایی اشاره شد که

عنوان ثانوی داشت حکم حرمت و مکروه با اباحه تراحم پیدا کرد. از مطالب فوق به دست می‌آید که بازی برای کودکان هم می‌تواند آسیب داشته باشد و هم می‌تواند دارای فواید باشد. دوران کودکی برای رشد و تربیت بچه‌ها بسیار با اهمیت است و دنیای کودکان را بازی تشکل می‌دهد طوری که بازی حیات کودک است و بدون آن نمی‌توانند زندگی کنند. از طرفی بازی‌های امروزی بیشتر در فضای مجازی و با وسایل الکترونیکی در دسترس کودکان قرار دارد و از سوی دیگر تربیت کودک به عهده والدین اولین مربیان کودک است؛ بنابراین والدین با استفاده از موقعیت‌شان می‌توانند با فراهم کردن شرایط و اسباب‌بازی و کنترل و نظارت بر محتوای و زمان بازی به تربیت صحیح و سالم فرزندان کمک کنند؛ از این رو پژوهش حاضر به ادله قرآنی، روایی و فقهی به اختصار می‌پردازد تا احکام خمسه‌ای که بر والدین بار می‌شود را نسبت به بازی کودکان در فضای مجازی تبیین نماید.

نتیجه‌گیری

از مجموع مطالبی که ذکر شد نتایج ذیل به دست می‌آید:

فضای مجازی به سرعت در زندگی انسان‌ها ورود پیدا می‌کند طوری که زندگی با آن گره خورده و جزء زندگی همه مخصوصاً کودکان و نوجوانان شده است.

از جمله مواردی که در فضای مجازی بین کودکان طرفداران بسیاری دارد بازی‌های اینترنتی و آنلاین است که ساعت‌ها پای گوشی همراه یا کامپیوتر نشسته و مشغول بازی شوند. بازی‌های فضای مجازی علاوه بر فوایدی که برای رشد عقلانی و پرورش استعدادهای کودکان دارد. چالش‌هایی نیز به دنبال دارد با توجه به نوع بازی‌ها و طراحی‌هایی که روی آن صورت گرفته مستقیم و غیرمستقیم در کودکان تأثیر گذاشته و آسیب‌های جدی در تربیت و رشد کودک وارد می‌کند.

از آن‌جا که دوران کودکی زمان حساس تربیت و رشد کودکان است از این جهت بسیار مهم است که به زمینه‌های رشد آنها پرداخته شود و جلوی مضرات و موانع تربیت سالم آنها را بگیرد. این وظیفه بسیار مهم به عهده والدین است که از کودکان همه‌جانبه مراقبت کنند و به کودکان فضا و زمینه خوبی برای رشدشان فراهم کنند و نگذارند کودکان میان بازی‌های فضای مجازی دچار آسیب‌ها و مضرات جسمی، روحی و روانی شود.

فقه هم با تربیت ارتباط تنگاتنگ داشته برای تعلیم و تربیت احکامی را وضع می‌کند که مکلف باید بدان عمل کند از این رو فقه تربیت برای والدین که مسئول تربیت کودکان هستند با اقامه ادله عام و خاص از قبیل آیات قرآن کریم و قواعد فقهی تکلیف خمسه (وجوب، استحباب، حرام، کراهت، اباحه) را ثابت می‌کند، زیرا والدین به عنوان مکلف در قبال کودکان وظیفه دارند.

از ادله چنین استفاده می‌شود که بازی‌ها و اسباب‌بازی‌های که برای ترویج فرهنگ بیگانه و غربی است جزء مصادیق انس با کفار بوده و لذا والدین جلو این بازی‌ها را بگیرند. همچنان بر والدین واجب است که جلوی بازی‌هایی که برای جسم و روح و روان کودک مضر است را بگیرند. خلاصه اینکه والدین باید مراقب کودکان باشند و مطابق تکلیفی که بر دوش‌شان است عمل کنند و بازی‌های کودکان را تحت نظارت و کنترل بگیرند. از آن طرف، بازی‌هایی را که برای رشد کودکان مؤثر است فراهم کنند و گاهی با آن‌ها هم‌بازی شوند و از این طریق تربیت غیرمستقیم آن‌ها را در پیش بگیرند.

منابع

* قرآن کریم

۱. ابراهیمی، جواد، فقه تربیتی (وظایف‌های تربیتی ۱/خانواده)، (۱۳۹۸)، ج ۲۵، نینوا: مؤسسه اشراق و عرفان.
۲. ابن فضل، حسین بن محمد (راغب اصفهانی) (۱۴۰۴)، المفردات فی غریب القرآن، تهران: دفتر نشر کتاب، چ ۲.
۳. ابن منظور، ابی فضل جمال الدین محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، بیروت: دارصادر.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، و بحر العلوم، محمد صادق، علل الشرائع (بی تا)، ج ۲، قم: مکتبه‌الداوری، بی تا.
۵. آذر، رسول (۱۳۷۳)، بازی و اهمیت آن در یادگیری، آذربایجان شرقی: احرار.
۶. امینی، ابراهیم (۱۳۸۱)، تربیت، قم: بوستان کتاب، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۷. زبیدی، مرتضی (بی تا)، تاج العروس من جواهر القاموس، قم: دارالفکر، بی تا.
۸. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۸۷)، مجمع البحرین، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۹. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹)، العین، ج ۲، قم: موسسه دارالهجره.
۱۰. فیض، دکتر جواد (۱۳۹۰)، من و کودک من، تهران: امیر کبیر.
۱۱. قماری، دکتر شهید بانو (۱۳۹۳)، والدین و فرزندآوری، [بی جا]: دیجیتال نقش.
۱۲. کاظمی، سید عنایت الله (۱۳۹۹)، فقه تربیتی ۳۰ (قواعد فقهی تربیتی)، ج ۳۰، نینوا: مؤسسه اشراق و عرفان.
۱۳. کالیا، لیدا (۱۳۷۸)، نگرش نو به تربیت فرزند، اقامی، [بی جا]: [بی نا].
۱۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، ج ۱۰۳، تهران: موسسه الوفاء.
۱۵. مغز متفکر جهان شیعه، جمعی از نویسندگان (به کوشش مرکز مطالعات اسلامی استراسبورگ) (۱۳۵۸)، ترجمه: ذبیح الله منصوری، تهران: انتشارات جاویدان.
۱۶. وکیلی، استاد شیخ محمد حسن (۱۴۰۱)، الگوی دینی راهبردی تربیت کود، نوجوان و جوان، مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
۱۷. اکسلین، ویرجینیا (۱۳۶۹)، بازی درمانی، حجاران، احمد، تهران: کیهان.

مجلات

- علیزاده، عبدالله (۱۴۰۱)، «نقش بازی در رشد و پرورش جسمی و فکری کودکان و نوجوانان»، نشریه کفتمان فقه تربیتی، شماره ۲۴.